

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 31 Volume: 7 Issue: 31

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

**OSMANLI DEVLETİ'NDEN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE ANADOLU'YA
ZORUNLU GÖÇLER VE HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN YARDIM FAALİYETLERİ**

***THE IMMIGRATIONS OF ANATOLIA FROM OTTOMAN EMPIRE TO REPUBLIC
OF TURKEY AND TURKISH RED CRESCENT'S SUPPORTS***

Tunca ÖZGİŞİ*

Öz

19. yy Osmanlı Devleti için göçlerin sıklıkla yaşandığı bir dönem olmuştur. Buldukları yerler işgale uğrayan milyonlarca insan, gidilecek son yer olarak Anadolu'yu görmüşlerdir. Bu durum devlet için önemli bir sosyal sorumluluğu ve maddi külfeti de beraberinde getirmiştir. Ancak devletin bu işler için belli bir miktar bütçe ayırıp, olup bitene seyirci kalması mümkün görünmemektedir. Bu çerçevede gerek göçlerde, gerekse savaşlarda mağdur olan insanlara yardım ulaştırılması organizasyonunu üstlenen en önemli kurum Hilal-i Ahmer Cemiyeti olmuştur. Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan süreçte göçmenler en büyük desteği Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden (Kızılay) görmüşlerdir. Bu makalede Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin tarihçesi, göçmenlere yaptıkları yardımların niteliği hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nüfus Mübadelesi, Kızılay, Göç.

Abstract

19th century became an era for the Ottoman Empire that witnessed the immigrations frequently. Millions of people whose hometowns were invaded considered Anatolia as the last chance to take refuge. During this period, millions of people had to leave their hometowns where their ancestors had settled hundreds of years before. The immigrants had the biggest support from the Hilal-i Ahmer Society (Turkish Red Crescent). In this article, the history of Hilal-i Ahmer Society and the quality of the support they did for the immigrants will be explained.

Keywords: Population Exchange, Turkish Red Crescent, Immigration.

---

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi.

Giriş

İnsanlık tarihinde toplumları etkileyen önemli sosyal olgulardan biri göç meselesidir. Göçler, toplumu, nüfus, yaş ve cinsiyet bakımlarından olumlu ya da olumsuz etkilemiştir (Akkoyun, 1979:20). Bu olumsuz etkiler; yerleşim-barınma, hizmet alımı, suç işleme, iş imkanı ve istihdam, sağlık ve eğitim sorunları sayılabilir. Göç, insanların yaşamlarının bir kısmını ya da hepsini geçirmek üzere bir yerden başka bir yerleşim yerine yapılan yer değiştirme olayıdır. Ancak bu yer değiştirme olayı bazen serbest iradeye bağlı olduğu gibi, bazen de güdümlü yani zorlamaya dayalı (XIX. ve XX. yüzyıllarda çoğu göçlerde olduğu gibi) bir harekettir.

Türk milletinin kafasında göç denince, diğer milletlerden farklı olarak devamlı hazin öyküler ve trajik manzaralar yer etmiştir. Çünkü Türk tarihinde göç hep yaşanmış ve göçler sonucunda devletler kurmuşlardır. Uzun ve çamurlu yollarda, taş ve dikenler arasında çocuklarını bağrına basan insanlar, zilletten kurtulmak için göç olgusu hep yaşamıştır (Nabi, 1999:95-96).

Göç konusuyla ilgili belgeler ve kaynaklar tarandığında göç sebebine göre göçmenleri Osmanlı memur ve idarecilerinin "muhaçir, mülteci, üsera-yı muhaçirin, harikzede, istilazede, felaketzede, depremzede, kahtzede, ev göçü, ve mübadil" şeklinde farklı şekilde tanımlandıkları tespit edilir (İpek, 2000:1-2). Mübadele ise değişme, değiş-tokuş anlamındaki Arapça kökenli bir kelimedir. Türkiye'ye gelen göçlerin çoğu zorlamaya dayalı olaylardır. Özellikle Fransız ihtilalinden sonra yaşanan milliyetçilik hareketleri, Osmanlı coğrafyasının demografik yapısını değiştirmiştir. 1806-1812 arasında 200.000'e yakın 1856-1865 yılları arasında ise 2.000.000'dan fazla (Eren:1966:7) ve 1877-1878 yılları ise 1.253.500 civarı (McCarthy, 1998:105) Müslüman göçmen, vatanlarını terk ederek Anadolu topraklarına yerleşmek zorunluluğunda kalmıştır. Balkan Savaşları'nda yaşanan olaylar oldukça vahimdir. Savaştan önce Osmanlı Avrupası'nda 6.353.000 kişinin 3.242.000'i Müslüman'dır. Savaşta Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan; 2.315.000 Müslüman'ın yaşadığı yerleri ele geçirmiştir. Savaş sonrasında yapılan sayımlarda 870.000 Müslüman'ın kaldığı anlaşılmıştır. Aradaki farkı bir kısmı savaş sırasında Yunan, Bulgar ve Sırp tarafından katledilirken, geri kalanı da her şeylerini bırakarak Türkiye'ye göç etmiştir (Karpaz, 2010:94-95).

Özellikle 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar Türk topraklarına ayak basar basmaz Türk halkına karşı merhametsiz bir savaşa girmişlerdir Verimli Menderes Vadisini işgal etmişler ve binlerce kişi evsiz kalmış, Türk'ü el koydukları toprakların ötesine sürmüşlerdir. Bunun tabii sonucu olarak Anadolu halkı nefret hisleri ile dolmuş ve bir direniş sürecine girmiştir (Toynbee, 2000:29).

Bu tarihten sonra Yunanistan'ın Türkiye toprakları üzerinde sistemli bir şekilde toprak ve nüfus oyunlarına

başladığı görülmektedir. Mondros Mütarekesi'nin imzasından sonra Osmanlı Lirası'nın değerini düşürecek kambiyo spekülasyonları çoğalmıştır. Yunan Ordusu Anadolu içlerinde ilerlerken, bir yandan da Rumların ve Yunanlıların mülk edinmelerini ucuzlatmak için kambiyo borsası araç haline getirilmiştir. Geçim sıkıntısına düşen Müslüman-Türk halkı mülkünü elden çıkarırken, değeri düşen Osmanlı lirasıyla Rumlar-Yunanlılar Atina Bankası'nın verdiği kredileri kullanarak bunları satın almışlardır. Çünkü "Wilson Prensipleri" ancak mülk sahibi olanları o toprağın sahibi saymaktadır (Kazgan, 2002:52).

Bütün bunlar yaşanırken Rum Patrikhanesi olayların arka planında çalışmaları yoğunlaşmıştır. Patrikhane'nin ve Yunanistan'ın takip ettiği "Megola İdea" siyasetinin önemli rolleri vardır. Özellikle Patrikhane'nin olumsuz çalışmaları bu noktada daha belirgindir. Rum halkının kıskırtılmasına örnek yine Rumlar tarafından verilmektedir. Mübadele sonrası Yunanistan'da mübadil Rumlarla yapılan görüşmelerde bu durum şöyle belirtilmektedir: "Biz Yunanistan nedir bilmiyorduk. Evlerimizde, kiliselerimize çan ve ikonalar yollayan Rus Çarı'nın fotoğrafları vardı. Yunanistan adını ilk kez Balkan savaşlarında duyduk." (Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 2002:67)

Lozan Konferansı öncesinde gerek Bulgaristan, gerekse Yunanistan'la nüfus mübadelesi sorunları gündeme gelmiş fakat Yunan Hükümeti mübadeleyi istemesine karşılık devamlı olarak bunu Osmanlı Devleti'nin aleyhine ve Yunanistan'ın lehine yapılması için uğraşmış, bunu da Megola İdea'nın bir uzantısı olarak görmüştür. Zira Venizelos, Ege'yi Yunan Gölü haline getirmek isterken Yunanistan'ı da Yunanlıların yaşadığı bir ülke yapmak için Türkleri buldukları yerden göç ettirmekle bir yönüyle Türk-Yunan nüfus mübadelesinin ilk teorisyeni olmuştur (Gündağ, 1993:20).

1-Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Tarihçesi

19. yüzyıl, özellikle ikinci yarısı, dünyada ve bizde, düşünce ve eylem yönünden çok yoğun olayların, değişimlerin yaşandığı, kurum ve kuruluşların oluşturulduğu bir dönemdir. Türk tarihinin bu dönemine bakıldığında; gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan düşünce ve uygulamaların, zaman geçirilmeden devlet ve millet tarafından benimsenerek uygulanmıştır. Bu uygulamalardan biri de Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kurulması olmuştur.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti; İsviçre Hükümeti'nin daveti üzerine on altı devletin katılımı ile 22 Ağustos 1864'te imzalanan Cenevre Sözleşmesi uyarınca teşekkül eden "Salib-i Ahmer" (Kızılhaç) teşkilatının benzeri olarak Osmanlılar tarafından kurulan bir cemiyettir. Cenevre Sözleşmesi gereğince ilk aşamada, 11 Haziran 1868 tarihinde "Mecruhin ve Marza-yi Askeriyyeye İmdad ve Muavenet Cemiyeti" kurulmuştur.

Ancak bu cemiyet, kendisinden beklenen çalışmaları ve faaliyetleri gerçekleştirememiştir.

Kurucuları ve yöneticileri çoğunlukla çağdaş eğitim alan seçkin kişilerden meydana gelen Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, ilkelerini, Osmanlı medeniyetinin esasını teşkil eden vakıf müessesesi ilkeleri ile kaynağını Cenevre Sözleşmesi'nden alan Salib-i Ahmer'in ilkelerini birleştirerek oluşturmuştur. Faaliyetlerini, toplumda var olan yardımseverlik duygularını, hayır yapma arzularını çağdaş organizasyona dönüştürerek; geleneksel yapı ve halkın inançlarıyla ters düşmeden, devletin siyasetine de uygun olarak yürütmüştür. Cemiyetin, modern tıbbın tedavi usullerini sağlık hizmetlerinde uygulamasıyla, açtığı kampanyalar, sergiler, kurslar, okullar ve yaptığı yayınlar ile Osmanlı çağdaşlaşmasına çok önemli katkılarda bulunduğu kabul edilir (Hacıfettahoğlu, 2007:12-13).

a- 1877-1877 Osmanlı-Rus Savaşındaki Çalışmalar

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken duyulan ihtiyaç üzerine, Padişah II. Abdulhamid'in himayelerinde 14 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (OHAC) kurulmuş ve hızlı bir şekilde faaliyete geçmiştir. Oluşturulan ilk merkez yönetim komitesinde başkan olarak Meclis-i Umum-u Sıhhiye İkinci Reisi Hacı Arif Bey görevlendirilirken; başkan yardımcısı olarak, Dr. P.Sarell ve Nuryan Efendi; veznedar olarak Osmanlı Bankası Umum Müdürü M. Foster; umumi katip olarak da Hariciye Nezareti Umuru Sıhhiye Müdürü Feridun Bey görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Merkez Komitesi üyeleri olarak da; M. Barrington Kenetti, Sıhhiye Müfettişi Umumi Dr. Bartoletti, Dellasuda Faik Paşa, M. Von Has, M. Leral, Amerikalı General Mott, Dr. Baron Munday, Mabeyn Katiplerinden Nuri Bey, Doktor Peştemalciyan Efendi, Ayandan Serviçen Efendi Doktor Servastopoli gibi isimler görev almıştır.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, henüz kuruluşunu yeni tamamlayan OHAC'ın kendini gösterdiği ve ilk ciddi imtihanını verdiği savaştır. Osmanlılar bu savaşta çok fazla kayıp vermişlerdir. Ruslar Erzurum'a kadar ilerlemişler hatta payitahtı tehdit etmeye başlamışlardır. Savaş esnasında yararlılara yeterli yardım yapılamaması ve ordunun sürekli kan kaybetmesi OHAC için aslında ne kadar geç kalındığını göstermiştir.

OHAC bu savaşta en fazla Plevne müdafaasında kendini göstermiştir. Bu ilk sınavında dört bine yakın yaralıya bakarak müdafaanın en önemli kilit taşlarından biri olmuştu. Bunun yanı sıra cephe gerisinde dokuz gezici hastane ve İstanbul'da dört ilk yardım istasyonu kurulmuştur. Bu dönemde Hindistan ve Afrika Müslümanları başta olmak üzere diğer Salib-i Ahmerlerden gelen yardımların toplamı 72000 altını

bulmuştur. Bunun etkin bir şekilde kullanılması OHAC vasıtasıyla temin edilmiştir (Akgün-Uluğtekin, 2000:29).

b- Balkan Savaşlarındaki Çalışmalar

OHAC'ın diğer önemli sınavı Balkan Savaşları olmuştur. Balkan Savaşları sebebiyle Bulgar zulmünden kaçan Müslümanlar, Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine ve İstanbul'a göç etmişlerdir. Birkaç gün içinde İstanbul çok acı bir manzaraya bürünmüştür. Bütün camiler, mescitler muhacirlerle dolmuştur. İstanbul'un camileri, Edirne'nin büyük bir çoğunluğunu ve Çatalca'nın ahalisini alamadığından binlerce muhacir arabaları ve hayvanları ile sokaklarda kalmışlardır. OHAC bu duruma ilgisiz kalmamıştır. 9 Aralık 1912 ve 28 Şubat 1913 tarihlerinde olağanüstü toplantılar yapılmıştır.

Muhacirler için Şehremaneti'ne 7500 Osmanlı Lirası yardım yapılmıştır. Muhacirlere yardım işi Genel Merkez üyelerinden Dr. Celalettin Muhtar'a verilmiştir. Bundan başka Şehremanetinde kurulan Muhacir Komisyonunca muhacirlerin yardımına yetiştiremeyerek birçoklarının sefaletе düşmesinden dolayı Hilal-i Ahmer Genel Merkezi'ne iki defa 5000, daha sonra 10000 ve tekrar kongre kararıyla 50000 Lira ödenek verilmiştir. Gerekli eleman tayini de yapılmıştır (Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 1332:15). Dr. Celal Muhtar kurduğu teşkilat ile unutulmaz hizmetler vermiştir. Muhacirlerin giyim, kuşam, gıda, barınma vb. ihtiyaçları karşılanmıştır. Hayvanlarının yemleri tedarik edilmiştir. Hasta muhacirler için Parmakkapı'da bulunan Erzurum Valisi Reşit Paşa'nın konağı hastane haline getirilmiştir (Özaydın, 2002:687-698).

İstanbul dışında bulunan muhacirlere de çamaşır, gıda ve para yardımı yapılmıştır. Gelibolu'ya gelen muhacirlere yardım görevi genel merkez üyelerinden Adnan Bey'e verilmiştir. Beraberinde 200 çuval peksimet, 20 çuval patates, muhtelif erzak, 1000 adet battaniye, 3000 çift çorap ve 200 Osmanlı Lirası gönderilmiştir. Dedeoğlu'nda bulunan muhacirlere de 390 lira ile 100 takım çamaşır ve elbise gönderilmiştir (Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 1332:227-228). Cemiyet bunlardan başka diğer hastanelere de çamaşır, sağlık malzemesi vb. temin etmiştir. Askeri sıhhiyeye para ve malzeme yardımı yapılmıştır. Selanik'teki Hilal-i Ahmer Hastanesi'nde merkezden ve diğer bölgelerden gelen birçok hasta tedavi edilmiştir (BOA, DH. İD, 47/-2/39, 17 Muharrem 1333). Cemiyet esir mübadelesinde de görev almıştır. Savaş ve salgın sırasında yardıma gelen Kızılhaç görevlileri ile de OHAC ilgilenmiştir. Askeri yetkililerle temasa geçerek Kızılhaç sağlık mensuplarını yerleştirmiştir (BOA, DH. İD, 47/-2/39, 17 Muharrem 1333). Bu süreçte Avusturya ve Macaristan'da OHAC'a yardımda bulunanlara da Hilal-i Ahmer madalyaları verilmiştir (BOA, MV. 195, 13 Muharrem 1333).

c- I. Dünya Savaşı'nda Yapılan Çalışmalar

II. Meşrutiyet döneminde yeniden teşkilatlanan Cemiyet, I. Dünya Savaşı'nda en etkin bir şekilde çalışmıştır. I. Dünya Savaşı başlayınca Cemiyet, yurt içinde ve yurt dışında teşkilatını genişletmiştir. 1914 yılı başında, henüz merkez ve şube kurulmamış yerlerdeki vali ve mutasarrıflara Cemiyet ve Dahiliye Vekaleti tarafından tebligatta bulunularak faaliyete geçmeleri istenmiştir. Tıbbiye-i Şahane müderris muavinlerinden Hikmet Bey (Dr. Hikmet Gizer) Berlin, Viyana ve Budapeşte'de Hilal-i Ahmer Komiteleri kurmuştur. Osmanlı Devleti'nde bulunmayan eşya, ilaç ve sağlık malzemeleri buralardan temin edilmiştir. Ordu sıhhiyesinin siparişleri de bu temsilcilikler vasıtasıyla sağlanmıştır. Daha önce Hilal-i Ahmer Başkanlığı yapmış olan Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Paşa, Cemiyet'in Osmanlı Sefarethanesi'nde bir büro açmasına izin vermiştir. Almanya ve Avusturya Murahhaslığı adı verilen bu temsilcilik 1918 yılı sonuna kadar çalışmalarına devam etmiştir (Fettahoğlu, 2007:14).

OHAC, I. Dünya Savaşı esnasında çeşitli cephelere sağlık heyetleri göndermiştir. Erzurum, Erzincan, Sivas, Samsun, Gelibolu, Şarköy, Tekirdağ, Medine ve İstanbul'da hastaneler açtı, cephe gerilerinde imdat mevkileri, nekahethaneler, misafirhaneler kurmuştur. Şirket-i Hayriye'den kiraladığı gemilerle hasta ve yaralı taşınmıştır (BOA, MV. 197/105, 15 Nisan 1331; BOA, DH. KMS,32/8, 16 Nisan 1331). Bütün bunlar çok zor şartlar altında ifa edilmiştir. Çünkü bazı cephelerde Cemiyet'in bulunduğu önemli noktalara düşman kuvvetleri tarafından bomba atışları yapılarak, Cemiyet'in çalışmalarına sekte vurulmaya çalışılmıştır (BOA, HR. MA, 1125/, 23 Nisan 1331 ; BOA, HR.SYS, 2409/53, 18 Mayıs 1331; BOA, HR. SYS, 2098/12, 24 Mayıs 1331). Savaş esnasında salgın hale gelen tifüs, kolera, tifo ve dizanteri hastalıklarıyla mücadele etmiştir. Cemiyet bünyesinde oluşturduğu Üsera Şubesi'yle esir düşen askerlerle haberleşmeyi temin edilmiş ve onlara her türlü yardım ulaştırılmıştır. Ayrıca düşman esirlerine mukabil yardımlarda bulunulmuştur. Esirlerin mübadelesinde görev almıştır.

Bu dönemde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin yurtdışı çalışmaları da göze çarpmaktadır. Peşte Hilal-i Ahmer Cemiyeti Şubesi'nin katkılarıyla Budapeşte Üniversitesi'nde Çanakale'de savaşan askerler için yardım gecesi düzenlenmiş toplanan para Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Çanakale Cephesi'nde harcanmıştır (BOA, HR. SYS, 2110/1, 7 Nisan 1331).

d- Milli Mücadele Döneminde Yapılan Çalışmalar

Cemiyet Büyük Taarruz'dan önceki savaşlarda hastaneler açmıştır. Vapur kiralayarak hekimlerin Anadolu'ya geçişlerinde görev almıştır. İnönü

Savaşları'nda hastane kurarak yaralıların bakımlarını yapmıştır. Orduya ilaç ve diğer tıbbi malzemeyi temin etmiştir. Büyük Taarruz'dan önce Hilal-i Ahmer'den 10.000 yataklı hastane malzemesi istenmiştir. İstenen malzeme Cemiyet'in İstanbul ve Anadolu depolarından alınarak derhal ordunun emrine verilmiştir. Savaş boyunca Cemiyet maddi ve manevi yardımlarını devam ettirmiştir. 1922-1924 yılları arasında Batı Anadolu'da istila gören birçok yere Hilal-i Ahmer yardım etmiştir (BOA, HR. SYS. 2617/4- 25, 26, 27, 28, 29, 8 Teşrin-i Evvel 1338. ; BOA, HR. SYS. 2624/64, 15 Mayıs 1337). Uşak, Bilecik, Eskişehir, İzmir ve Bursa'da bulunan sağlık heyetleri muhtaçlara, gıda, elbise vb. yardımlarda bulunmuştur. Açıkta kalanlar için 5831 mesken yapılmış, 20.000 kişi buralarda iskan edilmiştir (Özaydın, 2002:692-693). Bu yardımlar sadece Anadolu ile sınırlı kalmamış Batı Trakya'ya kadar uzanmıştır. 25 Ocak 1920'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti adına Batı Trakya Müslümanlarının ihtiyaçlarını karşılamak için yirmi vagon mısır ile bir vagon tuzun Edirne'den gönderilmesi de bu yardımlardan sadece biridir (BOA, MV, 218/31, 25 Kânûn-ı Sâni 1336).

Bütün bu çalışmalar OHAC'ın devlet için hayati öneme sahip olduğunu göstermektedir. Artık savaşların sadece cephede değil cephe gerisinde de etkisini gösterdiğini anlayan devlet adamları bu cemiyetin çalışmalarına önem vermişlerdir. Buna karşılık OHAC en kritik dönemlerde devletin ve vatandaşın imdadına yetişerek, gücünü ispatlamıştır. Çok uzak ülkelerden bile yardım toplanmıştır. Bunlardan ilginç örneklerden biri Arjantin'dir. Rapor'un ilgili bölümünde bu anlamlı bağışa şu cümlelerle yer verilmiştir:

"Son zamanlarda Amerika-i Cenûbi'de (Güney Amerika'da) Arjantin'de bulunan erbâb-ı hayır ve hasenâtın Buenos Aires'teki İspanya Konsolosu Mösyo Yuwakim Ditoralde'nin -ki menafi-i Osmaniye'yi müdâfaa me'mûrdur-taht-ı riyâsetinde bir Hilâl-i Ahmer şubesi küşâd ederek (açarak) cem'i îânâta (yardım toplamaya) başladıklarını ve ilk irsâlât olarak beş bin "pezos"un -1 Pezos 4,90 Fransız Frankını muâdildir- İstanbul İspanya Sefâreti vâsıtasıyla Ankara Murahhaslığı'na irsâl edildiğini ma'ruz-u şükranede zikrederiz." (Fettahoğlu, 2007:17-18).

Ancak Hilal-i Ahmer için en kritik sınav Milli Mücadele'nin kazanılması sonucunda Türkiye ile Yunanistan arasında yapılması öngörülen "nüfus mübadelesi" meselesi olmuştur.

2- Lozan Barış Antlaşması'nda Mübadele Konusu

20. yüzyılın en önemli nüfus hareketlerinden biri 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Konferansı'nda esasa bağlanan, fakat tatbikatında ortaya çıkan pürüzler nedeniyle kesin şeklini alması 1930'lara sarkan "Türk-Yunan Ahali Mübadelesi"dir.

Daha önceden belirtildiği gibi I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan, müttefiklerinden almış olduğu destek ile Anadolu'yu işgale girişmiştir. Bu dönemde yaşanan ve Rumların sebep olduğu ibret verici olaylara bağlı olarak toplumlar arasında oluşan zıtlık ve bozulan güven ortamı savaş sonunda Nüfus Mübadelesi'ni zorunlu hale getirmiştir (Öksüz, 2000:753).

Lozan Barış Konferansı, Türkiye ile Batılı devletler arasında savaş ortamına son vermek amacı ile toplanmış bir konferanstır. Bu görüşmelerde, siyasi sınırların yeniden belirlenmesinin yanında, ekonomik, siyasi ve hukuksal sorunların da çözümlenmesi gerekmiştir. Uluslaşma hareketlerinin önemli bir halkası olarak görülen nüfus sorununun, yeni anlayışlara ve ortaya çıkan topografyaya uygun olarak ele alınması umulmuştur. Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan nüfus mübadelesi bu konferansın bir parçasıdır. Lozan Antlaşması öncesinde Yunanistan, Türk-Rum ahali mübadelesi sorununun çözümü için Milletler Cemiyeti'ne başvurmuş ve Cemiyetin 22 Eylül 1922 tarihli toplantısında Norveçli Dr. Fridtjof Nansen Türk-Yunan göçmenleri sorununu çözmek üzere görevlendirilmiştir. Nansen bu göreve atanmasının ardından Mustafa Kemal Paşa mektuplaşmış ardından da İstanbul'a gelerek Ankara Hükümeti'nin temsilcisi Hamit Bey ile görüşmüştür. Bu görüşmeler sonucunda Nansen, Türkiye'ye üç öneri sunmuştur (Akgün-Uluğtekin, 2000:248):

1. *Yunanistan'daki Müslümanlarla Anadolu'daki Rumların değiştirilmesi (mübadele),*

2. *İstanbul'daki Rumların değişim dışı tutulması,*

3. *Değişimin isteğe bağlı olması ve barış koşullarının saptanmasını beklemeden hemen başlaması."*

Türkiye Büyük Millet Meclisi de müzakereler konusunda çok hassastır. Konferans öncesi yapılan genel görüşmelere Lozan'a gidecek delegeler de katılmışlardır. Bakanlar Kurulu'nun heyet yola çıkmadan önce yaptığı toplantı ile aldığı on dört maddelik karar Lozan'a gidecek heyete verilmiştir. Bu 14 maddeden azınlıklar ile ilgili olanları 1, 8 ve 9'ncü maddelerdir. Bu maddelere göre (Şimşir, 1994:14):

1. *"Doğu sınırı: "Ermeni Yurdu" sözkonusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir."*

8. *"Kapitülasyonlar: Kabul edilemez, görüşmeleri kesmek gerekirse gereken yapılır."*

9. *"Azınlıklar: Esas mübadeledir."*

20 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan Barış Konferansı, kurulan üç komisyonla çalışmalarını yürütmüştür. Bunlar "*Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu*" ile "*Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu*"dur. Konferans'ın ilk oturumları yeni Türkiye devletinin sınırlarının çizilmesine yönelik

oturumlardır. Konu Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu'nca ele alınmıştır. Komisyon aynı zamanda azınlıklar ve Türk-Yunan Nüfus mübadelesi sorunu ile de ilgilenmiştir (Kayam, 1993:585).

Komisyonunda yaşanan yoğun tartışmalar sonunda 30 Ocak 1923'te imzalanan 19 maddelik Mübadele Sözleşmesi'ne göre, Yunanistan'daki Müslüman azınlık ile Türkiye'deki Ortodoks Rum azınlık mübadele edilecektir. Ancak, İstanbul'da oturan Rumlar ile Batı Trakya'da oturan Müslümanlar değişim dışı tutulacaktır. Mübadelenin başlatılabilmesi için 19. madde gereği her iki ülkenin sözleşmeyi onaylaması gerekmiştir. 25 Ağustos 1923 tarihinde bu işlem yerine getirilmiştir. Sözleşme gereği kurulan Karma Komisyon, Ekim 1923'te çalışmalarına başlamış ve bunu takip eden bir yıl içerisinde önemli bir engelle karşılaşmadan bir kısım Türk ve Rum'un mübadelesi gerçekleştirilmiştir. Ancak, sözleşmenin 2. maddesinde geçen "*etablis*" kelimesinin taraflarca farklı şekillerde yorumlanması nüfus mübadelesinin kesin çözümünü 1930 yılına kadar geciktirmiştir. Bu süre zarfında 384.000 kişi Türkiye'ye; 1920'den itibaren başlayan göç dalgalarıyla birlikte 1.250.000 kişi de Yunanistan'a göç etmiştir (Öksüz, 2000:760-761).

3- Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Mübadillere Yaptığı Yardımlar

Mübadele, göçmenlerinin Yunanistan'daki baba ocaklarından kopup, Türkiye'ye gelişleri ve üretici duruma geçişleri evresine kadar içine düştükleri zor durumun ve ağır yaşam koşullarının düzeltilmesi ve hafifletilmesi sürecinde, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin büyük bir rol oynadığı görülmektedir (Arı, 1990-628).

Mübadelenin koordinasyonu çerçevesinde atılan ilk adım önemli adım olarak 13 Ekim 1923 tarihinde, Mübadele İmar ve İskan Vekaleti kurulmuş, bu vekaletin ilk vekili olarak da, Mustafa Necati seçilmiştir (Arı, 1995:160). Vekaletin kuruluş bütçesi 6.095.083 liradır (TBMM Zabıt Cerideleri, C.3 B.41, 1.11.1923:128).¹ Vekalet öncelikle mübadele göçmenlerinin yerleştirilmesi işini çözmek istemiştir.

Çok kapsamlı bir sorunun çözümlenmesi için görevlendirilmiş olan vekalet, diğer vekaletlere oranla olağanüstü yetkilerle donatılmıştır. Ancak maddi anlamda bunu söylenemez. Çünkü kaynak, devlet bütçesinden ayrılan paydan ibarettir. Diğer bir sorun da, yardıma gereksinimi olan göçmenleri, Vekaletin iki ay iase etme yükümlülüğüdür. Bu hükmü eleştirenler, göçmenin iş buluncaya kadar iasesinden yana olmuşlardır. Hükümet ise göçmenleri işsizliğe sevk etmek endişesiyle böyle bir karar almıştır. Süresiz iase

¹ 1923 Bütçesi 111.271.945 liradır.

hakkı tanındığı zaman, gelen göçmenlerin iş bulma konusunda daha gevşek davranmaları muhtemel görülmüştür (Arı, 1995:35).

Ülke on iskan muntikasına ayrılarak, bunların her birine yerleştirilecek göçmenlerin sayısı, tablo halinde gösterilmiştir (Arı, 1995:51-52). İskan muntikaları, buralara yerleştirilecek bölge halkı, vilayet, sancak, kaza ve köyler halinde bu tabloda belirlenmiştir.

Tablo 1: Mübadillerin Yerleştirilecekleri İskan Muntikaları

Bölgeler	İller
1. Bölge	Çorum, Tokat, Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Amasya,
2. Bölge	Edirne, Tekirdağ, Gelibolu, Kırklareli, Çanakkale
3. Bölge	Balıkesir
4. Bölge	İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon
5. Bölge	Bursa
6. Bölge	İstanbul, Çatalca, Zonguldak
7. Bölge	İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya
8. Bölge	Antalya, Isparta, Burdur
9. Bölge	Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir
10. Bölge	Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Ayıntab, Maraş

Göçmenlerden 40.041'i Edirne'ye, 33.138'i Balıkesir'e, 32.075'i Bursa'ya, 22.237 'si Tekirdağ'a, 32.773'ü İstanbul'a, 31.867'si İzmir'e, 19.920'si Kırklareli'ne, 16.277'si Samsun'a, 15.530'u Kocaeli'ne, 15.668'i Niğde'ye, 11.872'si Manisa'ya yerleştirilmiştir. Diğer küçük gruplar da muhtelif illere dağıtılmışlardır. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre 1930'a kadar Türkiye'ye toplam 456.720 göçmen getirilmiştir (İstatistik Umum Müdürlüğü, 1928-42-45).²

Mücadele göçmenlerinin Yunanistan'daki baba ocaklarından kopup, Türkiye'ye gelişleri ve üretici duruma geçişleri evresine kadar, içine düştükleri zor durumun ve ağır yaşam koşullarının düzeltilmesi ve hafifletilmesi sürecinde, Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Bu dönemde cemiyetin başkanı Dr. Refik Saydam'dır.

6 Mart 1924 tarihinde Hilal-i Ahmer Genel Merkezi yetkilileri ve Mücadele İmar ve İskan Vekaleti arasında bir "itilafname" yapılmış, ortak çalışma kararı alınmıştır. İtilafnameye göre; gelecek olan mübadillerin sağlık durumlarını yakından takip edebilmek ve yazışmalardan kaynaklanacak zaman kaybını ortadan kaldırmak için Samsun, Trakya, İzmir, Adana, Konya ve İzmit Bölge müdürlükleri merkezlerinde Hilal-i Ahmer Genel Merkezi tarafından birer temsilci bulundurulmuştur. Her temsilciliğe 40.000 lira para gönderilmiştir.

Vekalet, Cemiyet'in çalışmalarından bir hayli memnun kalmıştır. Mustafa Necati Bey 24 Mart 1924'deki oturumda "Efendim gelen muhacirinin yekânı 155.585 kişi miktarında olduğunu arz etmişim. Bunlar Heyet-i Aliyenizin malûmu olduğu veçhile kışın gelmişlerdir. Gerek vapurlarda alman tedbirler, gerek irkâp istasyonlarında alman tedbir - ki bu hususta Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne arzı şükran etmek borcumdur ve bir vazife telâkki ederim - gerek geldiklerinden sonra alınan vaziyet neticesi olarak şimdiye kadar iskân muamelesi görülmeyen mahallerde misli olmaması bir şekilde iskân muamelesi yapılmıştır" diyerek Cemiyet'in zor şartlar altında elinden gelen gayreti sarf ettiğini söylemiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, C.7, B.20, 24.3.1924, s.1046).

Bununla birlikte mübadelenin uygulanış tarzıyla ilgili eleştiriler gelmiş, bundan Hilal-i Ahmer Cemiyeti de nasibini almıştır. Menteşe Mebusu Esat Efendi'nin (Mehmet Esat İleri) "muhacirin muamelatı ve imar hareketi hakkında mübadele, İmar ve İskân Vekâletinden istizah" istemesi üzerine 5 Kasım 1924'de yapılan oturumda kürsüye çıkan Sinop Mebusu Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk), mübadele esnasında çeşitli sebeplerle ölenlerin sayısının vekaletçe 2.819 olarak açıklandığını, bu sayıdan Hilal-i Ahmer'in tebrik edilmesinin doğru olmayacağı sonucunun çıkarılacağını ifade etmiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, C.10, B.2, 5.11.1924:33). Mübadele ve İskan Vekili Refet Bey ise cevaben Hilal-i Ahmer'in mübadillerin sağlıklı bir şekilde yeni yerleşim yerlerine ulaşması için elinden geleni yaptığını belirterek, Yunanistan'ın durumunun daha kötü olduğunu dile getirmiştir (TBMM Zabıt Cerideleri, C.10, B.2, 5.11.1924:48-51).

Bu tartışmalar yaşanırken toplam 37 vilayetten gönderilen yardımlar Ankara'da toplanarak, gelmiş ve gelecek olan mübadillerin ihtiyaçları için sarf edilmiştir. Bununla birlikte gemilerle gelenlerden alınacak ücretin % 20'sinin Hilal-i Ahmer'e verilmesi öngörülmüştür. Hükümet bu koşulda ısrar etmiştir. Çünkü Hilal-i Ahmer Cemiyeti ağır bir yükün altına sokulmuştur. Göçmenlerin, Yunanistan'daki iskelelerden, Türkiye'de yerleştirilecekleri yörelere kadar geçen sürede, hatta yerleştirildikten sonra da belli bir dönem beslenme, barınma, giyim-kuşam gibi her türlü insani yardımını sağlamak, sağlık sorunlarıyla bu kurumun görevidir. Bu denli ağır yük, kuşkusuz önemli harcamaları gerektirmiştir (Arı, 2008:141).

Özellikle Cemiyet, bu yükün bilincinde olarak özellikle gemilerle taşıma esnasında birtakım önlemler almıştır. Selanik gibi iskelelerden gelen mübadillerden yardıma muhtaç olanlara verilmek üzere yeterli miktarda iaşe bulundurulmuş, bunun için de buralarda seyyar 20 "İmdad-ı Sıhhiye Heyetleri" kurulmuştur (Çapa, 2001:31).

² 1923'te Türkiye'deki nüfus 12.475.000'dir. Rum mübadil sayısı 1.221.849'dur.

Mübadele başlamadan önce yapılan bir iskan planında, toplam 395.000 kişinin Türkiye'ye gelebileceği tahmin edilmiştir. 1924 yılı sonlarına kadar çeşitli bindirme iskelelerinden sevk edilen 360.236 kişi bulaşıcı hastalıklara karşı aşılanmıştır (Çapa, 1998:251).

1923 yılında Türkiye'de 86 hastanede, 6437 yatak bulunmaktadır. (bunlardan 32 hastane ve 2402 yatak azınlıklara aittir.) Doktor sayısı 554'tür. Hilal-i Ahmer Cemiyeti mevcut duruma 325 yatak, 24 doktor, 24 seyyar doktor ve 11 hasta bakıcı ekleyerek katkıda bulunmuştur (Çapa, 2001:34).

Tablo 2: 1924 Yılında Mevcuda Eklenen Yatak ve Personel

Yer	Yatak Sayısı	Bina	Personel		
			Tabip	Seyyar Tabip	Hasta Bakıcı
İzmit	30	Hastane	2	1	1
Samsun	25	Hastane	2	2	1
Mersin	10	Dispanser	1	2	1
Mudanya	30	Hastane	1	2	1
Tekirdağ	30	Hastane	1	2	3
Uzunköprü	30	Hastane	1	2	3
Mimarsinan	15	Dispanser	1	-	-
Darica	10	Hastane	1	1	-
Çatalca	15	Dispanser	1	-	-
İstanbul	50	Hastane	2	-	-
Bandırma	20	Hastane	2	-	-
Antalya	20	Dispanser	1	-	-
Niğde	20	Hastane	1	-	-
Sivas	20	Hastane	1	1	1
Selanik	-	-	3	-	-
Drama	-	-	1	-	-
Kavala	-	-	2	-	-
Vapurlarda	-	-	-	11	-

Mübadillerin yaklaşık 3/4'ü gemilerle taşınmıştır. Taşımaya yapacak şirketlere ait vapurların sayısını ve kapasitesini belirleme görevi, İstanbul Liman İdaresi Riyaseti'ne verilmiştir. Her vapurda bir doktor ve iki adet sağlık memuru bulunmuştur. Doktor ve sağlık memurları her göçmene çiçek ve kızamık aşısı yapmış, onları sağlık denetiminden geçirmiş; bir salgın taşıyıcısı olup olmadığını araştırmışlardır.

Gemilerde en büyük sorun hijyendir. Salgın hastalıklara karşı ciddi mücadele verilmiştir. Selanik Limanı'ndan hareket eden vapurlarda 268 ölüm, 106 doğum olayı olmuştur. Kavala'dan hareket eden vapurlarda 18 ölüm, 22 doğum, Preveze'den hareket eden vapurda 1 doğum Katrin Limanı'ndan hareket eden vapurlarda ise 1 doğum, 4 ölüm olayı görülmüştür. Ölüm oranının o koşullara göre bu kadar az olmasında Hilal-i Ahmer'in önemli katkısı vardır (Çanlı, 1994:51-60).

Her indirme iskelesinin yanında bir tahaffuzhane "karantina merkezi" kurulmuştur. Göçmenler, yerleşim yerlerine gönderilmeden önce, bir süre indirme iskelelerine yakın misafirhanelerde kalmışlardır. Misafirhanelerin yanına göçmenlerin sağlık işleriyle

ilgilenmek için Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından kurulan bir sağlık ocağı kurulmuştur. Bu süreçte çiçek ve kızamık olayına rastlanmıştır. Ancak bu hastalığı taşıyan göçmenler karantinaya alınarak hastalığın salgın biçiminde yayılması önlenmiştir (Arı, 2008:181).

Mesela Selanik'te bulunan Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Selanik'e gelen mübadillerin yüksek kiralar vererek soyulmasını veya şehre dağılarak açıkta kalmasına mani olmak için Kireçköy istikametinde, Kara Hüseyin mevkiinde 5.000 kişiyi barındırabilecek ve sağlık şartları elverişli bir misafirhane yapmıştır. Civarda temiz su menbaları bulunarak bu suyun kampa getirilebilmesi için Muhtelit Komisyon'dan 4.500 Drahmi alınmıştır. İmdad-ı Seferiye Heyeti misafirhane tesis etmekle, mübadilleri yüksek kira ödemekten kurtarmış, dispanserlerinde bulunan doktor ve hasta bakıcılar vasıtasıyla temiz su içirerek tifo, sıtma ve dizanteri gibi bulaşıcı hastalıklardan korumuştur (Erdal, 2006:210).

Yaz aylarında sıtma ve dizanteri gibi hastalıkların ortaya çıkabileceği düşünülerek önceden birtakım önlemler alınmıştır. Bütün yerleşim mıntıklarında bazı hastaneler Hilal-i Ahmer tarafından gerektiği gibi hazırlanmış, bazı kazalarda da onar yataklı revirler açılmıştır. Ancak göçmenlerin yoğun olarak yerleştiği Ege bölgesinde çiçek, verem, kızamık gibi salgın hastalıklara da sıkça rastlanmaktadır. Kimi yerlerde, pek yaygın olan sıtma yüzünden, bazı dönemlerde çocuk ölümlerinin % 90'ları bulduğu görülmüştür.

1924 yılında hazırlanmış olan resmi raporlarda, yörenin bu korkunç durumu üzerinde durulmakta ve kimi köyler için; "Ak saçlı ihtiyarlara tesadüf edilemiyor" denilmektedir (Arı, 2009:112).

İmdad-ı Sıhhiye Heyetleri ilk aşamada muhacirlere 25.000 battaniye, 10.000 muhtelif yelek, 10.000 ceket, 70.000 pantolon, 10.000 gömlek, 15.000 çorap, 5.000 fanila, 5.000 karavana ve kova, 1.000 çarık, 700 muhafazalı çadır, 6 iki direkli çadır, 4.325 kilo tuvalet sabunu, 1.000 kilo adi sabun, 10.000 kutu kibrit dağıtmıştır (Erdal, 2006:206).

Anadolu'ya göçle birlikte muhacirlere, 132.085 elbise, 52.716 iç çamaşırı, 8.008 ayakkabı, 7.003 uzun çorap, 61.722 battaniye, 10.829 yatak eşyası, 69.626 mutfak eşyası, 28.000 ecza malzemesi, 7.594 çeşitli çamaşır eşyası, 69.880 çadır, 10.236 bina maddeleri, 44.620 ağaç, 38.165 torna tezgahı, 71.075 çarşaf ütü, 325.800 taşınabilir baraka 33.547 hastane ve mutfak malzemesi olmak üzere 1.020.726 parça malzeme dağıtılmıştır (Erdal, 2006:210).³

Göçler, karakterleri gereği, sağlık sorunlarının en üst düzeye ulaştığı toplumsal travmalardır. Hem göç eden kitle için, hem de göçü alan kitle için önemli sağlık

³ 1923 yılı Kasım-1924 Mayıs Dönemi.

sorunlarını tetikleyebilecek özellikler taşır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti üzerine düşen vazifeyi imkanların çok üstünde bir gayretle yerine getirmeyi başarabilmiştir. Yardıma muhtaç olan göçmenlerin nakil ücretleri Türk Hükümeti tarafından karşılanmıştır. İaşe ücretleri ise Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından ödenmiştir.

Sonuç

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin topraklarını kaybetmesi sonucu milyonlarca insan Anadolu topraklarına doğru yoğun bir göç başlatmışlardır. Bu göçler, göçmenlerin en az kayıpla yeni yerleşim yerlerine ulaştırılmasıyla birlikte sağlıklı bir şekilde hayatlarını sürdürmeleri gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Bu ise ortaya bir organizasyon sorunu çıkarmış ve çözüm olarak da Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin çalışma sahası ve etkinliği kullanılmıştır. Bu bağlamda hem savaş esnasında hem savaş sonrasında asker, esir, yaralı ve göçmenlere yönelik organize yardım hareketi yürütülmüştür. Devletin içinde bulunduğu zor şartların gölgesinde dünyanın dört bir yanında yardım organizasyonları yapılmış ve buradan gelen kaynak ismi geçen dezavantajlı gruplara aktarılmıştır. Bu göçlerin en son halkası Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşecek olan nüfus mübadelesidir. Türkiye'ye büyük yükümlülükler getiren mübadelenin uygulanmasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti, kaynaklarının önemli kısmını bu işe tahsis ederek sağlık ve ulaşım açısından Bakanlar Kurulu'nun çalışmalarına yardımcı olmuştur.

Yunanistan'dan gelen göçmenlerin yiyecek ve sağlık sorunlarına çözüm bulmak için Hilal-i Ahmer ile koordinasyon kurulmuştur. Daha sonra, bu göçmenler Türkiye'den ayrılan Rumların boşalttığı evlere yerleştirilmiştir. Hükümet onlara toprak, tarım aletleri ve ekipmanlar verilmiştir. 1924 yılı sonlarına doğru, Yunanistan'dan gelecek mübadil sayısının azalması üzerine Kızılay Sağlık Heyetlerinin görevlerine son verilmiştir. Bütün bu süreçte Hilal-i Ahmer-Kızılay'ın çok önemli katkıları olmuş ve mübadelenin koordinasyonunda en önemli görev Kızılay tarafından yerine getirilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKGÜN Seçil, ULUĞTEKİN Murat (2000). *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara: Türk Kızılay Derneği Yayınları.
 AKKOYUN, Taylan (1979). *Göç ve Değişme*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
 ARI, Kemal (2009). *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1923-1938)*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
 ARI, Kemal (1995). *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
 ARI, Kemal (1990). "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de "Emval-i Metruke" ve Mübadil Göçmenler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, No:18, Ankara, s. 627-657.
 ARI, Kemal (2008). *Türk Ticaret-i Bahriyesi Ve Mübadele Gemileri*, İzmir: Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları.

- BAHADIR Gürbüz (2002). *Balkanlar ve Türkler*, Konya: Çizgi Yayınları.
 BOA, DH. İD, 47/-/39, 17 Muharrem 1333.
 BOA, DH. KMS,32/8, 16 Nisan 1331.
 BOA, HR. SYS, 34236/405, 27 Haziran 1329.
 BOA, HR. MA, 1125/2, 23 Nisan 1331.
 BOA, HR. SYS, 2098/12, 24 Mayıs 1331.
 BOA, HR. SYS, 2110/1, 7 Nisan 1331.
 BOA, HR. SYS. 2617/4- 25, 26, 27, 28, 29, 8 Teşrin-i Evvel 1338.
 BOA, HR. SYS. 2624/64, 15 Mayıs 1337.
 BOA, HR. SYS, 2409/53, 18 Mayıs 1331.
 BOA, MV, 195, 13 Muharrem 1333.
 BOA, MV, 197/105, 15 Nisan 1331.
 BOA, MV, 218/31, 25 Kânûn-ı Sâni 1336.
 ÇANLI, Mesut (1994). "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi", *Tarih ve Toplum*, No:130, s.51-60.
 ÇAPA, Mesut (1988). "Lozan'da Öngörülen Türk Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti'nin Katkıları", *Atatürk Yolu Dergisi*, No:2, s.241-256.
 ÇAPA, Mesut (2001). "Nüfus Mübadelesinde Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti'nin Rolü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No:10, s.29-60.
 ERDAL, İbrahim (2006). "Türk-Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardım Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:XXV, Sayı:40, s. 203-213.
 EREN, A. Cevdet (1966). *Türkiye'de Göç ve Göçmenleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonları*, İstanbul: Nurgök Matbaası.
 GÜNDAĞ, Nevzat (1993). "Türk-Yunan Mübadelesi ve Batı Trakya", *Batı Trakya'nın Sesi*, Adım Yayıncılık.
 GÜRÜN, Kamuran (1986). *Savaşın Dünyası ve Türkiye*, İstanbul: Bilgi Yayınları.
 HACIFETTAHOĞLU, İsmail (2007). *Milli Mücadele'de Hilal-i Ahmer*, 2.Bs, Ankara: Türk Kızılay Derneği Yayınları.
 İPEK, Nedim (2000). *Mübadele Ve Samsun*, Ankara: TTK Yayınları.
 İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ (1928). *İstatistik Yıllığı*, C.I, Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını.
 KARPAT, Kemal H. (2010). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul: Timaş Yayınları.
 KAYAM, H. Cevahir (1993). "Lozan Barış Antlaşması'na Göre Türk-Yunan Mübadelesi ve Konunun TBMM' de Görüşülmesi ", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, No:27, Ankara, s.585.
 KAZGAN Gülten (2002). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
 KÜÇÜK ASYA ARAŞTIRMALARI MERKEZİ (2002). *Göç Rumların Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı 1919-1923*, Çev. Damla Demiröz, 4. Bs., İstanbul: İletişim Yayınları.
 MCCARTHY Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Yayınları.
 NABİ, Yaşar (1999). *Balkanlar ve Türklük*, İstanbul: Yeni Gün Yayınları.
 ŞİMŞİR, N. Bilal (1990). *Lozan Telgrafları Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı*, C.1, Ankara: TTK Yayınları
 OSMANLI HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ SALNAMESİ (1329-1331) (1332). İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası.
 ÖKSÜZ, Hikmet (2000). "Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, No:48, Ankara, s.753-768.
 ÖZAYDIN, Zuhul (2002). "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları", *Türkler Ansiklopedisi*, C:XIII, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları, s.687-698.
 TBMM Zabıt Cerideleri.
 TOYNBEE, J. Arnold (2000). *Türkiye, Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, C.II, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı.